

*Суханова Д. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ*

ВИЗНАЧЕНІСТЬ ПРАВА ЯК СКЛАДНИК ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ТА ТЕХНІКО-ЮРИДИЧНІ ЗАСОБИ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття визначеність права та характеристики особливостей техніко-юридичних засобів її забезпечення. У дослідженні проаналізовано сутність, становлення та еволюцію, сучасне розуміння принципу правової визначеності як однієї з найважливіших складових верховенства права, його співвідношення з іншими спорідненими поняттями. Невизначеність не завжди є відсутністю правового регулювання. Бувають ситуації, в яких, навпаки, шкідлива або зайва визначеність. Однак набагато простіше домогтися невизначеності права, ніж забезпечити його визначеність. Тому обговорення техніко-правових засобів у науковій літературі ведеться переважно в контексті підвищення або забезпечення визначеності права. Послідовне дотримання принципу правової визначеності сприяє впевненості людини у своєму стабільному правовому становищі, у формуванні власної правової поведінки зі зрозумілою перспективою, сталості та несуперечливості всієї правової системи. Автор ставить перед собою мету класифікувати ці технічні та юридичні засоби. Використовуючи формально-юридичний метод, у статті проаналізовано правові інструменти, що знижують рівень невизначеності права. В результаті пропонується розділити всі засоби забезпечення визначеності в залежності від того, що мається на увазі під правовою невизначеністю (невизначеність регульованої ситуації або самого правового регулювання: нормативного або індивідуального). У статті обґрунтовано висновок, що більшість техніко-правових засобів (оціночні поняття, принципи, поєднання диспозитивних та імперативних норм, абсолютно та стосовно певних елементів, колізійні приписи, можливості застосування права за аналогією, винятками) використовуються для підтримки оптимального балансу визначеності і невизначеності, і лише деякі з них (юридичні визначення і правові конструкції) за своєю суттю покликані усунути невизначеність. Визначення і конструкції можуть виконувати цю функцію тільки в тому випадку, якщо вони нерозривно пов'язані один з одним. Правова конструкція та юридичні визначення є засобами, які відіграють головну роль у забезпеченні визначеності права. При цьому юридична конструкція виступає критерієм якості юридичного визначення. Звичайно, ці два засоби юридичної техніки не збігаються між собою. Але в ідеалі дизайн повинен бути настільки продуманим, щоб його можна було «скласти» в чітке визначення. Кількість елементів юридичної конструкції, відображених у визначенні, має бути мінімально необхідним і достатнім, щоб визначення не було перевантажене зайвою інформацією, а будівництво повністю відповідало законодавству.

Ключові слова: визначеність права, невизначеність права, принцип правової визначеності, статичні та динамічні концепції правової визначеності, засоби правової

техніки, правові презумпції, юридичні фікції, оціночні поняття, юридичні визначення, правові конструкції.

Постановка проблеми. Проблема правової визначеності та невизначеності в останні роки привертає значну увагу в рамках науково-правових та галузевих наукових досліджень. Щодо кількості цих складових верховенства права, їх змісту та обсягу, точаться дискусії, однак без сумнівів до них належить принцип правової визначеності, який одночасно є бажаним результатом правового регулювання, до якого прагне правова держава і громадянське суспільство. При цьому невизначеність не завжди розглядається як однозначна відсутність правового регулювання. Навпаки, в ряді ситуацій зайва визначеність може бути не меншим небезпечним. Однак, щоб поставити наукову проблему, не має сенсу говорити про «досягнення невизначеності законності», так як домогтися невизначеності чогось набагато простіше, ніж подолати її. Саме тому прийнято розглядати рух від невизначеності права до його визначеності науковою проблемою. Даний рух вимагає застосування ряду техніко-правових засобів та їх класифікації, цьому питанню присвячена дана стаття.

Для створення якісних і зрозумілих нормативно-правових актів нормотворчим органам необхідно дотримуватися правил законодавчої техніки. Пошук досконалої форми для втілення правового змісту є надзвичайно важливим у законотворчості, оскільки від якості формулювання правової норми, від якості всього законодавчого тексту, його відповідності основним критеріям щодо мови, термінології та стилю законодавчих актів залежить ефективність закону та інших нормативних актів [1, с. 31]. Отже, питання юридико-технічної досконалості нормативно-правових актів і їх відповідності вимогам правової визначеності є актуальними питаннями, особливо в умовах проведення державно-правових реформ, що, як правило, супроводжується активізацією процесу нормотворчості і має наслідком створення великого нового нормативно-правового масиву. Актуальність дослідження принципу правової визначеності обумовлена також постійним зростанням кількості справ проти України в ЄСПЛ. Багато рішень у цих справах ухвалені з констатацією порушення вимог принципу правової визначеності.

В арсеналі техніко-правових засобів є, однак, такі, які за своєю природою покликані забезпечити визначеність правового регулювання. Це дефініції і юридичні конструкції. Відносно цих засобів неправильно говорити в тексті закону про їх недостатню або надмірну кількість. Вирішальним критерієм визначень і конструкцій є їх достатня опрацювання, якість, здатне забезпечити визначеність.

Стан дослідження. Поняття правової визначеності розкривається зарубіжними та вітчизняними вченими в контексті застосування верховенства права. Так, у західній юридичній науці важливість принципу правової визначеності досліджували такі вчені, як А. Дайсі, Ф. Гаск, Х.Л.А. Гарт, Л.Л. Фуллер, Р. Дворкін, Б. Таманага, Б. Леоні, Р. Алексі та ін. Останніми роками вивченням різних аспектів правової визначеності займалися М. Сіемс, Дж.Р. Максейнер, Б. Дефан, К. Кесседжан та ін. Серед українських учених слід зазначити науковий доробок Л. Богачової, С. Головатого, Ю. Зайцева, М. Козюбри, Ю. Матвєєвої, С. Погребняка, С. Рабіновича, А. Хворостянкіної, С. Шевчука та ін.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності, правових аспектів змісту та основних елементів правової визначеності як складової верховенства права на основі опрацювання здобутків правової теорії та юридичної практики, розкриття його значення для формування правового світогляду та здійснення нормотворчої та нормозастосовчої практики. А також провести класифікацію техніко-правових засобів у контексті підвищення або забезпечення визначеності права.

Виклад основного матеріалу. Серед техніко-правових засобів є такі, які за своєю природою покликані забезпечити визначеність правового регулювання. В даному випадку мова йде про дефініції. Відносно вказаних юридичних засобів на відміну від презумпцій та фікцій, неправильно говорити в тексті закону про їх недостатню або надмірну кількість. Вирішальним критерієм для дефініцій є їх достатнє опрацювання, якість, яке здатне забезпечити визначеність.

Особливу увагу слід звернути на те, як саме законодавець має розкривати терміни у текстах нормативно-правових актів. Термін має бути чітко та ясно визначений на початку нормативно-правового акта у статті, спеціально присвяченій визначенню термінів (так званому глосарії). Вважаємо за необхідне надавати дефініції усіх термінів, що застосовуються у нормативно-правовому акті в особливому саме для цього акта єдиному значенні на початку тексту. Це забезпечить однакове застосування термінів при використанні усіх статей нормативно-правового акта. У разі, якщо термін набуває особливого значення саме для цілей певного розділу (статті, частини) нормативно-правового акта, така дефініція має міститися на початку відповідного розділу (статті, частини) акта. В останньому випадку має бути зазначено, що дефініція надається саме для цілей цього розділу (статті, частини) [2, с. 94].

Італійський дослідник К. Лудзатті у своїй монографії «Невизначеність норм. Аналіз юридичної мови», аналізуючи поняття правової невизначеності, непевності та неоднозначності правових норм, наголошує, що саме правові дефініції є одним з основних інструментів зменшення такої невизначеності [3, с. 86–87].

А. Хворостянкіна зазначає, що використання в текстах нормативно-правових актів законодавчих дефініцій, таким чином, може розглядатися як один зі способів забезпечення правової визначеності та зрозумілості правових норм, а також ефективного втілення в тексті нормативно-правового акта наміру законодавця [4, с. 9].

Отже, для забезпечення правової визначеності та зрозумілості правових норм дефініція має відповідати вимогам чіткості, визначеності, повноти та однозначності.

Однак, на наш погляд, класифікація засобів повинна залежати від того, яку невизначеність вони покликані усунути або

компенсувати. Адже для того, щоб систематизувати техніко-правові засоби, спрямовані на усунення невизначеності в праві, необхідно уточнити, чи завжди ми розуміємо одне і те ж під самою невизначеністю. Здається, що останній може з'явитися у двох аспектах:

- невизначеність регульованої ситуації;
- невизначеність самого правового регулювання.

У першому випадку невизначеність стосується життєвих відносин, які підлягають регулюванню. Іншими словами, нам зрозуміло, чого хоче законодавець, але недостатньо інформації про те, чи підходить та чи інша ситуація під правову норму (факту немає або немає необхідної інформації про факти). Для таких невизначених ситуацій існують чітко визначені правила – юридичні презумпції та фікції, які Вони не стільки підвищують визначеність права, скільки долають невизначеність життя.

Друге стосується в першу чергу судових рішень. Саме в зв'язку з ними найчастіше обговорюється принцип правової визначеності, який полягає в дотриманні процесуальних гарантій, що забезпечують законність, стабільність, очікуваність правозастосовного акта. На визначеність судового рішення впливає кількість можливих переглядів, однаковість правозастосовної практики та інші фактори, які не можна зводити лише до юридичної техніки [5].

Якщо порівняти ці засоби з тими, які спрямовані на подолання невизначеності регульованих відносин, то можна побачити, що причина їх існування не стільки в невизначеності, скільки в непередбачуваності, багатоваріантності цих відносин. У випадку з припущеннями і вигадками законодавець точно знає, чого хоче, але розуміє, що в житті може не вистачити фактів для реалізації його волі. А засоби, пов'язані з невизначеністю самого правового регулювання, вони виходять з того, що неможливо передбачити всі варіанти розвитку відносин, а, значить, немає сенсу придумувати точні правила для кожного з них. У цьому випадку законодавець вирішує частину питань експериментальним шляхом, а деякі залишає на розсуд сторін («... якщо інше не передбачено договором») або правоохоронця (оціночні поняття, аналогія). Для цих інструментів не існує універсального кількісного критерію, який би визначав оптимальну кількість їх використання. Для кожної ситуації це питання вирішується індивідуально з урахуванням встановлених імперативів. Майстерність законодавця тут проявляється саме у виборі оптимального поєднання імперативних і диспозитивних регуляторів – для підтримки балансу визначеності і невизначеності [6].

Ю. Матвєєва пропонує використовувати наступні прийоми викладу змісту понять (дефініцій) у нормативно-правових актах:

1. Прийом винесення за дужки, який полягає у виділенні в нормативно-правовому акті тих положень, які є загальними для всього документа.

2. Прийом визначення понять через перерахування, який полягає у казуїстичному перерахуванні частин або ознак предмета чи явища. Суть цього прийому полягає у розкритті абстрактного поняття шляхом зміни надто загальних родових ознак більш конкретними, видовими.

3. Прийом визначення понять через родову і видову відмінність, що полягає у визначенні поняття через інше поняття, що є найближчим до його роду, проте із вказівкою на видову відмінність.

4. Прийом цифрового вираження використовується для визначення й уточнення терміну дії, розміру, обсягу. Так, у законодавстві для позначення певного проміжку часу буде використовуватися цифрове значення кількості днів, тижнів, місяців. Оціночні поняття застосовуються лише у тих випадках, коли неможливо сформулювати повне визначення того чи іншого терміна, оскільки його трактування в кожному конкретному випадку залежить від особливостей суспільних відносин, які регулюються правом. Характерними властивостями оціночних понять є те, що вони не можуть бути конкретизовані законодавцем через свою специфіку, уточнюються у процесі нормозастосування, набувають певного значення в кожному окремому випадку, дають нормозастосовочому органу можливість самостійно оцінити факти у межах, передбачених законодавцем. До таких понять, зокрема, відносяться «особлива жорстокість», «винятковий цинізм», «гідність» тощо. Та роль нормозастосовочого органу у тлумаченні таких понять є надзвичайно важливою. З одного боку, оціночні поняття дають можливість у процесі нормозастосування врахувати особливості обставин справи, надати їм належну оцінку, що, безумовно, впливає на прийняття об'єктивного, зваженого рішення. З другого боку, самостійна інтерпретація органом нормозастосування оціночних понять є шляхом до зловживання, до надмірно широких, чи, навпаки, вузьких трактувань. Це однаковою мірою є небезпечним як для адміністративних, так і для судових органів, адже результатом таких надмірних трактувань може стати порушення прав людини [2, с. 95].

Формальна визначеність змісту правових норм забезпечується й іншими засобами. Насамперед, з цією метою законодавець подає правовий матеріал за допомогою юридичних конструкцій (моделей суспільних відносин, що регулюються правом). Юридичні конструкції – це готові схеми розташування правового матеріалу. Вони полегшують формулювання правових норм, забезпечують нормативне регулювання суспільних відносин, надають їм чіткості та визначеності [7, с. 12]. Прикладами є соціальне забезпечення, добровільне страхування та майнова відповідальність. Саме ці специфічні форми мови і термінології дають можливість відповідним особам діяти певним чином при реалізації своїх прав і обов'язків.

На думку М. Кельмана, «правник, використовуючи юридичну конструкцію, виділяє із соціальної дійсності те, що є юридично важливим і, крім того, акумулює виділені факти у відповідних модельних уявленнях. Наприклад, у процесі правозастосування при здійсненні юридичної кваліфікації саме юридичні конструкції (конкретний склад правопорушення, договір, опікунство, юридична особа) виділяють у свідомості юристів відповідний пласт соціальної дійсності і організують його як певну систему. Є всі підстави стверджувати, що, використовуючи саме юридичні конструкції, можна розмірковувати про дійсність» [6, с. 309].

Таким чином, юридичні конструкції відіграють практичне значення реального наповнення певного поняття змістом. Тому до їх формулювання пред'являються серйозні вимоги.

Юридичні конструкції характеризуються певними ознаками: 1) вони являють собою моделі, які є формою відтворення об'єктивної реальності; 2) юридичні конструкції в тому чи іншому ступені точності (однак не повністю) відповідають об'єктам реальної дійсності, які вони відображають; 3) створюються внаслідок здійснення логічних операцій абстрагування та ти-

пізації тощо; 4) об'єкти, які вони відображають, перебувають у сфері правового регулювання та мають властивість підлягати формалізації; 5) це засіб побудови нормативного матеріалу; 6) використовуються при створенні законів та їх систематизації; 7) вони визначають основні властивості певних суспільних відносин чи їх елементів, зокрема відображають їхню структуру; 8) елементи юридичних конструкцій характеризуються внутрішньою єдністю та взаємодією, що обумовлено їх єдиним змістовним та функціональним призначенням; 9) юридичні конструкції надають законам і втіленим у них нормам права нової якості [2, с. 99].

Не всі автори прагнуть вибудувати всі засоби в чітку систему, часто обмежену відкритим списком. Для створення якісних і зрозумілих нормативно-правових актів нормотворчим органам необхідно дотримуватися правил законодавчої техніки. Пошук досконалої форми для втілення правового змісту є надзвичайно важливим у законотворчості, оскільки від якості формулювання правової норми, від якості всього законодавчого тексту, його відповідності основним критеріям щодо мови, термінології та стилю законодавчих актів залежить ефективність закону та інших нормативних актів [1, с. 31].

Законодавцю необхідно дотримуватися певних вимог, що ставляться до формулювання понять і категорій та їх використання у текстах законопроектів.

Насамперед, формулюючи дефініцію, законодавцю слід вказувати найважливіші ознаки (риси) юридичного поняття. Проте перенасичення поняття деталями призведе до того, що дефініція загубить таку рису, як завершеність, що суттєво знизить її нормативне значення. Необхідно раціонально використовувати «відокремлені» поняття (явні), тобто такі поняття, які мають визначення в законах, та «неявні», що не мають визначень у текстах – їх сенс впливає з інших положень закону або з його змісту загалом. Вважається, що використанню явних понять у правовому регулюванні має надаватися перевага, оскільки з ними легше працювати нормотворчим і нормозастосовочим органам [2, с. 100].

Негативно впливає на якість законодавчих актів їх перенасичення поняттями та їх визначеннями, оскільки позбавляє законодавче регулювання гнучкості та оперативності впливу на суспільні відносини [8, с. 42]. Визначення потрібно складати дуже ретельно, щоб виключити будь-яку двозначність або неточність. До визначень необхідно вдаватися лише тоді, коли матеріальність об'єкта визначення достеменно відома й дотримуватися тих його елементів, що є водночас постійними та характерними. Крім того, потрібно уникати різних визначень одних і тих самих термінів у різних текстах, особливо в одній юридичній сфері [9, с. 217].

Нормотворчим органам не слід зловживати у використанні оціночних понять. Ці поняття, як вже зазначалося, створюють умови для внутрішнього переконання та розсуду суб'єкта, що застосовує правові норми, а тому надмірне включення оціночних понять у текст закону ускладнює його тлумачення та застосування, сприяє проявам суб'єктивізму.

Висновки. З викладеного можемо зробити певні висновки. Правова визначеність як невідемна складова частина верховенства права найбільше проявляється у вимогах до визначеності норм права, як на етапі їх створення, так і застосування. Можна зі впевненістю стверджувати, що лише за єдності цих чинників, які визначають статистику та динаміку правового регулювання,

може бути забезпечено правову визначеність, що гарантуватиме стабільність і сталість відносин, діяльності держави та суспільства. Маємо зазначити, що юридична конструкція і правові визначення є засобами, які відіграють головну роль у забезпеченні визначеності права. При цьому юридична конструкція виступає критерієм якості юридичного визначення. Звичайно, ці два засоби юридичної техніки не збігаються між собою. Але в ідеалі дизайн повинен бути настільки продуманим, щоб його можна було «скласти» в чітке визначення. Кількість елементів юридичної структури, відображених у визначенні, має бути мінімально необхідним і достатнім, щоб визначення не було перевантажене зайвою інформацією, а побудова повністю відповідало закону юридичної краси.

Література:

1. Риндюк В.І. Проблеми законодавчої техніки в Україні. Теорія та практика : монографія / відп. ред. О.І. Ющик. Київ : Юридична думка, 2012. 272 с.
2. Матвеева Ю.І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2019. 220 с.
3. Luzzati, Claudio. La vaghezza delle norme. Un'analisi del linguaggio giuridico. Milano : Giuffrè, 1990. P. 86–89.
4. Хворостянкіна А.В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Юридичні науки»*. 2008. Т. 77. С. 8–12.
5. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2016. 392 с.
6. Кельман М.С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2011. 348 с.
7. Кравчук В. Зміст принципу правової визначеності як необхідної складової верховенства права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 10–15.
8. Рогач О.Я., Бисага Ю.М. Кодифіковані акти у системі законодавства України. Ужгород : Ліра, 2005. 124 с.
9. Берегова Г.Д. Ділова українська мова: курс лекцій: навчально-методичний посібник. Херсон : Айлант, 2004. 240 с.

Sukhanova D. Certainty of law and technical and legal means of its provision

Summary. The uncertainty is not always the lack of the legal regulation. There are situations when, on the contrary, the excessive certainty is harmful. In this scientific work, the author has studied such a constituent element the concept of the «rule of law» as legal certainty. However, to achieve the uncertainty of law is much easier than to ensure its certainty. Therefore, the discussion of technical legal means in the scientific literature is conducted primarily in the context of raising or ensuring the certainty of law. The author classifies these technical legal means. Using the formal and legal method, the author analyzes the legal instruments that reduce the level of law uncertainty. As a result, it is proposed to divide these instruments depending on what is understood by law uncertainty (the uncertainty of a regulated situation or the regulation itself: the normative or individual one). Most technical legal means (estimative concepts, principles, and the combinations of dispositive and peremptory norms, of absolutely and relatively certain elements, conflict norms, the possibility of applying analogy of law, exceptions) are used to maintain the optimal balance of certainty and uncertainty. Some means (legal definitions and legal structures) are naturally designed to eliminate uncertainty. To perform this function the legal definitions and structures must be inextricably linked with each other. Research analyzes essence, formation, evolution, and modern understanding of the principle of legal certainty as one of the most important components of the rule of law, its relation to other similar concepts; basic requirements of the principle of legal certainty for rule-making and law enforcement, and particularly for litigation practice. The research was a basis for the proposal of a combined scientific and methodological approach to understanding the principle of legal certainty as a comprehensive concept including many aspects, which consists of constituent sub-principles and classification of requirements for rule-making and law enforcement.

Key words: rule of law, certainty of law, uncertainty of law, principle of legal certainty, complex concept, static and dynamic concepts of legal certainty, legal means, legal presumptions, legal fictions, estimative concepts, legal definitions, legal structures.